

Det nya som formerar sig

Min pappa som liten

Han sitter under matsalsbordet därhemma och upptäcker att prislapparna sitter kvar under möblerna. Hans pappa var möbelhandlare i Falun, och pappa lekte ofta i affären där solljuset silades genom gula markiser över stilmöblemangen. Upptäckten av prislapparna hemma i huset på Herdinsvägen gjorde något med honom, jag vet inte exakt vad, han berättade aldrig det. Men han gav mig den här bilden, att han satt där och lekte, och upptäckte prislapparna och jag kan bara fylla i själv.

När jag var liten funderade jag ofta på om alla andra visste något som jag inte visste, ifall världen var något slags kuliss och att jag var den enda som inte visste vad som fanns bakom den. Kanske pappa hade liknande fantasier, kanske att han uppfattade prislapparna som beviset på något han också anat. Att verkligheten omkring honom rämnade en smula. Att hemmet inte var äkta. Att saker ännu var till salu och kunde tas ifrån honom? Att allt hade ett pris, även det allra tryggaste, mest välkända. Att allt kunde vara på ett helt annat sätt.

Pappa hade kanske inte tyckt om att jag berättade det här om honom. Eller också hade han det. Han berättade ju trots allt för mig, troligtvis för att han visste att jag skulle lägga det på minnet, lägga ihop två och två. För mig blev pojken under matsalsbordet en pusselbit till hans person, men också till hans konstnärskap. Det går inte att blunda för hur möbler i en eller annan form står i centrum i princip i alla hans konstinstallationer. Herr P:s lilla lägenhet från hans utställning "Herr P:s penningar och konsument i oändligheten" från 1971 och som nyss återuppfördes i den stora "Den omgivande verkligheten" på Moderna museet (2022). Familjen Bernards drömhus i Paris från utställningen "L'Image" på Centre George Pompidou (1981), också den återuppförd på Moderna museet 2022. Dr Löwenskjölds futuristiska kontorsrum i "Till minnet av en stor man" (först visad på Liljevalchs 1973, senare på Göteborgs Konsthall 2008), det lilla syrummet i "Minnet sviker" (Kulturhuset 1977), "Den lille herrgården" i "C-kampen om verkligheten" (Kul-

turhuset 1988, Moderna museet 2022). Och i "Live Show II" där han faktiskt eldade upp den ärvda matsalsmöbeln i en svartvit video, och sedan visade själva tomrummet efter möblemanget i vita gipsformar, i Kunstmuseum i schweiziska Luzern (1977).¹

Vad var då min far, Björn Lövin, ute efter i sin konst? Oavbrutet borrande han kring samma tema: Vad är verkligheten? Varför råkar den se ut på ett visst sätt, vid ett visst tillfälle, i en viss kultur? Vad är kultur? Och vad finns bortom detta kulturellt förgivettagna?

I "Herr P:s penningar och konsument i oändligheten" som först visades på Moderna museet 1971 gavs museibesökaren illusionen av att en gågata med blanka skyltfönster, samt att tempoarbetaren Herr P:s påvra lägenhet i Stenstamossen, var arkeologiska fynd som visades på det Metropolitanska Naturmuseet i en tid efter K, som i "Katastrofen".

För dåtidens besökare var upplevelsen på Moderna museet mycket förvirrande, enligt reportagen i pressen. En herre trodde sig av misstag ha gått in i museets vaktmästarbostad, andra hade synpunkter på inredningen som man tyckte var onödigt ful. I en skrub i lägenheten hittade man Herr P:s egna personliga uttryck, konsten han själv skapade med material som han fått alldeles gratis av Konsum: omslagspapper och plastpåsar med Konsums evighets-tecken på. Alltsammans ett försök av

Herr P att göra samhällets dominerande kultur, den som överallt ockuperade det offentliga rummet på reklamtavlor och i skyltfönster, till en personlig mening. Konsument i oändligheten.

Till utställningen fanns också fiktiva texter från tiden efter K, Katastrofen. Texterna gissar sig till hur denna dåtidens kultur uppfattade sig själv, och vilka värden den kretsade kring: "Katastrofens förödande omfattning gjorde att vi vet oerhört litet om livet och människorna vid tiden före K. (...) Det förefaller uppenbart att fyndet, som redan fått namnet 'Evighetsrummet' på grund av den rikliga förekomsten av evighetsymbolen, den liggande åttan, är ett av de märkligaste som gjorts i vår alltför korta historia. Fyndet är säkerligen en medvetet arrangerad miljö från denna tid gjord av dåtida människor i syfte att visa ett centralt innehåll i dåtida kultur."

Tolkningar och gissningar på museets informationstavlor var av samma typ som idag går att läsa på etnografiska museer världen över. Fyndet kunde möjligen vara ett slags politisk manifestation, men troligast handlade det om en kult som ägnar sig åt "det totala dyrkandet av Tinget". "En nedgående materialistisk kulturs dödsaningar får här sitt klara uttryck."

När jag var liten lekte jag bland resterna av denna utställning i ateljén och uthusen hemma i Dalarna. Skyltdockbenen

och rekvisitan från Konsum och Domusvaruhuset skapade många frågor från mina lekkamrater, och ända sedan dess har jag behövt förklara min fars konst för andra. Från början lite generad, men så småningom alltmer imponerad över vad han såg så tidigt, och vad han insisterade på att gestalta i utställning efter utställning. Inför temat för detta nummer av *Tidens tecken* med utgångspunkt bland annat i ett citat av konstteoretikern Jonathan Crary som talar om "kapitalismens homogeniserande kraft", är det alltså omöjligt för mig att gå förbi min pappas konstnärskap. Nästan allt han gjorde handlade om att utmana denna homogeniserande kraft och vår tids dominerande föreställningar om "hur det är", vår oförmåga att tänka oss något annat, om motstånd och om att finna vägar ut ur denna fördummande och begränsande världsbild.

Pappa definierade sig aldrig på en höger-vänster-skala, han var mycket mer intresserad av antropologi, psykologi och filosofi. En av hans stora upplevelser var i ungdomen när han i Paris på Musée de l'Homme såg en utställning om så kallad "primitiv konst", det vill säga konst skapad av anonyma konstnärer i ursprungskulturer från hela världen. Han såg där en konst som var helt sömlöst integrerad med sin kulturens historiska, andliga, religiösa och politiska föreställningar, som utan att vara "konst" visualiserade dessa centrala

värden: samhörigheten med naturen, vördnaden för förfäderna, vikten av fruktsamhet och så vidare. Det slog honom att denna konst var någonting helt annat än den konst som från och med renässansen kom att förknippas med enskilda individer som signerade sina verk, och som hyllades för sitt individuella geni och sin personliga stil. Där och då började pappa fråga sig hur en "primitiv" konstnär skulle ha gestaltat och uttryckt hans egen samtid: 1970-talets välfärdssamhälle? Vilka "naturliga" visuella uttryck skulle utan konstnärens personlighetsfilter alstras ur de värderingar som styrde, vad skulle kunna efterlämnas till eftervärlden? Så föddes så småningom idén om "Herr P:s penningar och konsument i oändligheten". Det konstnärliga uttrycket för den samtida kulturens hela konstruktion, där själva motorn och dess andliga värde kunde sammanfattas i Konsums liggande evighetsåtta. Ett evigt kretslopp av produktion och konsumtion. Nöjda företag serverar nöjda kunder.

Men sen då?

Jag är djupt tacksam mot min far för att han gett mig den frågan. Att han i samtal efter samtal fört upp frågan om det andliga värdet i vår kultur, låtit mig ärva denna lins som ständigt får mig att se skevheten, och önska mig någonting annat, se att det är möjligt.

Pappa talade ofta om det här med "omständigheter". Själv uppvuxen i

ett småborgerligt Falun på 1940- och 1950-talen med minnet av en farmor som hamnade på fattighuset efter att ha

blivit änka i unga år bara en generation bort, frågade han sig ständigt vilka vi är utan de historiska och kulturella om-

ständigheter vi råkat födas in i? Vilka vi är bortom den religion, nationalitet, sociala omgivning, det politiska paradigm och den tid vi utan egen förskyllan eller aktiva val hamnat i? Vilken är den verklighet som finns bakom kulissen, vilka är möjligheterna inom oss att förändra det som är människoskapet, om vi bara får syn på att det inte är en självklarhet att världen och samhället ska se ut som de råkar se ut just nu för mig?

Han skrev : "jag anser att det avgörande intresset måste riktas mot de artspecifika möjligheter som människan har att överskrida sin givna situation och bekämpa sina omständigheter, och eventuellt uppfinna nya."

*

Mänskligheten står idag vid ett vägska. Tydligare än någonsin tidigare. Åtta miljarder människor på jorden, varav 700 miljoner lever i extrem fattigdom. Sjuttio procent av oss lever inte i demokratier, och den siffran ökar. Krig och konflikter av fruktansvärda slag lever och blossar ständigt upp: i Ukraina, Israel och Palestina, men även i Myanmar, Jemen, Afghanistan, Centralafrikanska Republiken, Demokratiska Republiken Kongo, Somalia, Syd-Sudan, Mali, Syrien, Libanon, Nordkorea: listan kan göras mycket lång. Auktoritära ledare, militärer eller populisterna med extrem politik tar över land efter land, även i väst och Latinamerika. Förhoppningen om att demokrati och en fri, global

marknad skulle lyfta hela världen ur fattigdom och förtryck har kommit på skam, "The End of History" som murens fall skulle ha konstituerat enligt författaren Francis Fukuyama är långt ifrån det vi nu ser, trettio år senare.

Samtidigt pågår ett annat krig, som nästan ingen av oss kan säga oss vara oskyldiga till. FN:s generalsekreterare Antonio Guterres har uttryckt det som att "mänskligheten för ett självmordskrig mot planeten". Klimatkrisen och förlusten av biologisk mångfald är nu så alarmerande och så uppenbar för alla att bara en mänsklighet med obegränsat självdestruktiva, suicidala drag kan fortsätta i samma fotspår. Guterres har samtidigt upprepåt gång på gång att det inte är för sent, att det är vi själva som skriver historien, och att vi är just vid ett vägska. *Break-down*, eller *break-through*. Antingen bryter världen ihop, eller så bryter mänskligheten igenom till något nytt: "It's break-down and perpetual crisis, or break-through and prospect of a greener, safer and better future for all."

Men varför är det då så svårt för oss att välja väg? Varför tillåter vi oljebolag och dess ägare, som i många fall är statliga, att fortsätta utvinna och prospektera för nya fossila bränslen mer än trettio år efter att FN var överens om att växthuseffekten var ett hot mot hela mänskligheten? Hur kommer det sig att makthavare och väljare kan läsa om forskaralarm som att Golfströmmen

mycket väl kan stanna av redan inom några få årtionden, eller att Thwaitesglaciären på Antarktis – som i sig innehåller 70 centimeters global havsnivåhöjning – nu ostoppbart är på väg att kalva ut i havet – och ändå tycka det är viktigare att sänka priset vid pump? Varför röstar vi inte fram politiker som kan göra oss kvitt de fossila bränslena, varför går omställningen så trögt? Varför förmår vi inte se att verkligheten kan vara en annan, om vi bara väljer det?

Dessa är frågor jag brottats med mycket länge, men först efter att jag lämnat regeringen 2021 hade jag äntligen tid att sortera tankarna under arbetet med min bok *Oceankänslan – Om behovet av en ny berättelse*.² Två typer av svar utkristalliserade sig.

Det ena svaret, ofta förbiset i debatten, är det om de gigantiska ekonomiska intressen som aktivt har motarbetat en omställning, inte sällan samma krafter som finansierar krig och förtryck med inkomster från olja, kol och gas. Jag blev själv chockad över att upptäcka hur organiserat motståndet har varit, och hur många miljarder som har spenderats på tankesmedjor, kampanjer och lobbying med målet att förhindra och försena den gröna omställningen. Allt ifrån ren klimatskepsis har odlats genom kampanjer mot FN:s klimatpanel IPCC, till narrativ som ska göra människor avogt inställda till en omställning: som att det är den enskilda människan, inte oljebolagen, som måste göra upp-

offringar – vilket den enskilda människan såklart inte klarar av att göra eftersom hela samhället är uppbyggt kring fossila bränslen, och konsumtion av varor. Detta i sin tur har lett till att många människor gått i försvarsställning och blivit mycket argare på miljörörelsen än på de blott hundra fossilbolag som sedan 1988 stått för 71 procent av utsläppen i världen, varav de 25 största (som Exxon Mobil, Shell, BP, Chevron, Total, Saudi Aramco, Gazprom, China National Petroleum Cooperation med flera) ensamma stått för hälften av utsläppen. Bolag som alltså under alla dessa år vetat om att deras produkt förstör klimatet, men inte lagt miljardvinsterna på nya energilösningar, utan bara fortsatt med ökad produktion och mer och ny utvinning i haven och i fattiga länder.³

Mycket mer om detta kan man läsa i exempelvis Naomi Oreskes och Eric M. Conways bok *Merchants of Doubt*,⁴ eller se i Johan von Mirbachs dokumentär *Smoke and Fumes: The Climate Change Cover-Up*,⁵ insikter som måste göra var och en av oss fullkomligt rasande. Särskilt som vi nu vet resultatet av detta medvetna lobbyarbete: att mellan 1988 – då världen enades om att börja förhandla om ett bindande avtal som skulle fasa ut alla klimatförstörande gaser – och idag, har mänskligheten släppt ut mer växthusgas än vad vi hade gjort sedan industrialismens början fram till 1988.

Det andra svaret jag hittar på frågan varför mänskligheten tycks så inkapabel att rädda sig själv i detta fall sitter djupare än så. Det handlar om vår självbild, vilka vi tror att vi är, berättelsen om oss själva och vår värld, en relativt ny sådan i den cirka två miljoner år långa mänskliga historien.

Vi kanske kan backa till renässansens nya fokus på individen, den som pappa tog som utgångspunkt. Eller till Upplysningen några århundraden senare och den vetenskapliga revolutionens iver att förklara världen och plocka ner den till dess minsta beståndsdelar. Eller Descartes uppdelning av människan i kropp och själ – en föreställning som redan sedan länge var underhållen av de abrahamitiska religionerna. Historien är i alla fall väldigt kortfattat som följer: den fysiska världen är en avförtrollad plats i ett mekanistiskt universum där inga andra än nu levande människor har rättigheter eller själar, och människans "jag" är en immateriell entitet som är skild från den materiella världen och som har till uppgift att kämpa på med att "förverkliga sig själv", eller komma till paradiset bortom denna jämmerdal, eller jobba med att bemästra sin kropp och omgivning, alltid med fokus på sig "själv" eller möjligen närmsta familj, inte sin grupp eller samhälle. Vi har dessutom en skriande brist på sammanhang och gemensamma mål, och en i grunden oerhört negativ självbild som säkerligen den religiösa föreställ-

ningen om arvsynden bidragit till, liksom Sigmund Freuds teorier om att människans två absolut främsta drifter är libidon och dödsdriften – som vi alla enligt Freud utan över-jagets kontroll skulle vilja leva ut i hämningslösa oidiopala handlingar.

Freuds teorier pågår det en debatt om än i dag, på temat ifall psykoanalys är en verksam behandlingsform eller ej – men premissen att människan består av en fysisk del, och en psykologisk del, ett "jag" som behöver vinna kontroll över sin kropp på ett eller annat sätt lever i hög grad oifrågasatt i den allmänna föreställningen om hur saker och ting är.

Men är det verkligen sant att kropp och själ är åtskilda? Och att människan därför genom något mycket märkligt naturfenomen står över resten av naturen? Det tror nog de allra flesta fortfarande, och det är så vi talar om oss själva i allra högsta grad. "Jag" förstår inte mig själv. "Jag" måste övervinna mig själv.

Men redan i den så kallade nya fysiken som Nils Bohr och Werner Heisenberg utvecklade i början på förra seklet gjordes denna uppfattning inaktuell, då man upptäckte att världen inte alls bestod av atomer som minsta byggstenar, utan att allt på subatomär nivå så småningom upplöses i sådant som svänger och rör sig, ibland som energipartiklar och ibland som vågor. Kvantfysikens slutsatser är att det mesta består av

energi som formerar sig med viss statistisk sannolikhet, inte kausalitet, och att neutrala observatörer inte finns, allt deltar och påverkar på något sätt helheten, och vi kan därmed inte tala om naturen utan att tala om oss själva. Och Nobelpristagaren i fysik, Ilya Prigogine och hans efterföljare beskrev några årtionden senare – inte hur världen kan plockas ner i sina minsta beståndsdelar likt skruvar och kugghjul i en maskin – utan de vände i stället på kuttingen och visade hur mirakulösa självorganiserande system uppstår i ett förment kaos. Hur kugghjulen plötsligt kan formera sig till en amöba eller så småningom till en giraff, men också att det sker i ständig dialog med omgivningen: ingenting kan existera eller uppstå i isolering, kort sagt att allting hänger ihop. Och det bästa av allt: det som sker är i ständig tillblivelse, det vill säga det är inte förutbestämt som en newtonsk maskin där hela livet i princip skulle kunna gå att reversera och spela framlänges eller baklänges om man kunde vända på tiden. Prigogine ger oss ett annat hopp: det finns ständigt pågående kreativa processer på alla nivåer i de självorganiserande systemen där icke-förutbestämbara gnistor av energi kan gå antingen åt det ena eller det andra hållet. Universum skapar ständigt sig självt, det är inte som ett urverk där vi inte kan påverka någonting. Vi själva är del av exakt samma stoff som stjärnor och hav, och när vi får kontakt med det

ursprunget, känner den energin, kan vi vara med i vad fysikern Fritiof Capra i klassiska boken *Fysikens Tao* beskriver som "Shivas dans".⁶ Vi kan skapa, föra, följa, påverka livet här och nu. Vi är en del av någonting mycket större än oss själva här och nu, i denna världen som vi själva är en del av.

Einstein var också klar över att det individuella jaget inte var något annat än en "optical delusion":

Människan är en del av det hela, vilket vi kallar "universum", en del som är begränsad i tid och rum. Hon upplever sig själv, sina tankar och känslor, som något åtskilt från resten, ett slags medvetandets optiska förvillelse. Denna förvillelse är ett slags fängelse för oss, vilken begränsar oss till att tänka på våra personliga önskningar och tillgivenhet för några få människor närmast oss. Vår uppgift måste vara att befria oss från detta fängelse genom att vidga vår omkrets av medkännande till att omfatta alla levande varelser och hela naturen i dess skönhet.⁷

Och när denna befrielse ibland inträffar, då känner vi det. Vi kan kalla det för "Oceankänslan", precis som Romain Rolland, Nobelpristagare i litteratur 1915, gjorde i ett brev till Sigmund Freud.⁸ Rolland som var mycket intresserad av österländsk religion, och som beundrade Mahatma Gandhi och Leo Tolstoj bland andra, undrade i sitt brev varför Freud aldrig beskrivit denna,

enligt Rolland mycket vanligt förekommande känsla hos människan: kontakten med något större, något evigt, utan gränser, känslan inför havet, stjärnhimlen, förundran, något han beskrev som: "en ständig källa till vital förnyelse", "en äkta religiös energi", "som ett vatten som forsar under barken".

Freud hade aldrig känt någon oceankänsla skrev han så småningom tillbaka i ett kapitel i boken *Vi vantrivs i kulturen*.⁹ Men den finns säkert, och den "behöver inte vara patologisk" försäkrade han sedan tröstande – och återgick sedan till sin analys av samtidens sexualfrustrerade borgerlighet i Wien och lämnade saken därhän. Chansen att den moderna psykologin kunde ha inkluderat denna Einsteinska befrielse från det åtskilda jagets fängelse gick alltså därmed förlorad.

"Det är historieberättarna som styr världen" skriver den brittiska journalisten George Monbiot i boken *Ur Ruinerna* (2018). Och konstaterar att fakta och logik inte räcker för att få bort en förlegad, felaktig berättelse om den ger struktur och mening åt en nation, grupp, religion, familj eller person: "Man kan inte ta ifrån någon deras berättelse utan att ersätta den med en annan."

Så hur gör vi då? Människlighetens berättelse är idag inte Prigogines, Capras eller Rollands, utan fortfarande Newtons, Freuds och Descartes. Berättelsen om den rationella, egoistiska

människan som inte kan hejda sig själv från att föröda vår planet är så stark att vi inte förmår ens peka finger åt förövarna – de företag som nu tjänar triljoner på att föröda vår planet för all framtid eftersom vi tycker det är "förståeligt" på något plan; sådan är ju verkligheten, den mänskliga naturen, ekonomin, det är så "det är", om man bara är "realist".

Men om vi plötsligt skulle börja ifrågasätta dessa premisser helt och hållet? Om vi plötsligt skulle upptäcka prislapparna som hänger under möblerna, se att någonting inte stämmer, att verkligheten kanske kan se ut på ett helt annat sätt? Att vi inte behöver acceptera ondska och egoism, att det är en avart, att empati och altruism är en mycket starkare del av den mänskliga naturen? Att flockbeteende och nationalism kan vändas till en mycket mer positiv kraft och en berättelse om samarbete och gemenskap ifall bara normer och värderingar baseras på det vi verkligen vet om människan och vår värld. Att vi hör ihop. Att vi kan påverka den, göra den bättre, vackrare, bry oss om den och få omtanke tillbaka?

Jag tror att det går. Eller rättare sagt, jag vet att det går. Mänskliga kulturer har sett så olika ut genom tiderna. Och i olika delar av världen. Många ursprungsbefolkningar har fortfarande oceankänslan levande: respekten för och kontakten med allt omkring dem. "Vi äger inte naturen, vi har en relation

med den”, sa en ledare för nordamerikanska ursprungsbefolkningar till mig vid ett klimattoppmöte. Det är ett nytt sätt att se för oss i västerlandet, men det är inte omöjligt.

Jag tror att Monbiot har helt rätt. Vi måste berätta nya historier. Vi måste bort från apatin, självhatet, kortsiktigheten och det suicidala beteendet, Min pappa landade också i denna slutsats, i den sista stora utställningen ”C-kampen om verkligheten” som han gjorde på Kulturhuset 1988. I den fick besökarna ta del av en fiktiv arkeologisk utställning som visade föremål från en mystisk motståndskultur som definierades som C – som i C-laget: de utanförståendes kultur, de som varken

tillhörde det härskande A-laget, eller medlöparna i B.

C tycktes ha tillägnat sig samhällets viktigaste symboler och försökt göra dem till sina, fyllda med ny kraft och mening. En jättestor rund bil i lera visades med namnet ”Full fart framåt”. Ett fullskaligt ”biologiskt flygplan” i bomullstyg hade titeln ”Det ska gå”. Ett tempel i timmer, med ett fat med råolja i centrum var ”Templet till Förfädrens arbete”. Och så de uppfordrande stora lutande träpelarna, DÄDSK:arna, som enligt arkeologerna kunde uttydas: ”Det Är Du Som Kan”. C-kulturen hade också efterlämnat särskilda ”Sånger om C”, där en av verserna pekar mot en ny väg. Hoppets väg.

Så här:

Du förstår att NU
när inga vägar verkar framkomliga
när ingen kommer fram
EN METER
då kör vi bara på
Det är bara det vi gör
rakt fram kör vi
UTAN VIDARE
Du tror väl inte att
det bara är klokheden som
har sin visdom
Nej galenskapen har sin
Och vi ber inte om lov

nej vi frågar ingen
vi gör bara som vi tycker
och vi får det att uppstå
som det inte gjorde förr
Nu gör vi det BARA
Och vi finns för varandra
och DET HELA HAR SIN GÅNG
men tala inte med oss
om att det inte går
Det går verkligen mycket
BÄTTRE
det är det det är
BÄTTRE och vi lever vidare
MED HOPPET.

Isabella Lövin är författare, EU-parlamentariker för Miljöpartiet och dotter till framtidens konstnären Björn Lövin. Hon har skrivit *Tyst Hav – Jakten på den sista matfisken* (2007) för vilken hon bl. a. belönades med Stora Journalistpriset, och *Oceankänslan – Om behovet av en ny berättelse* (2022). Hon har varit varit bistånds-, miljö- och klimatminister, samt vice statsminister 2014–2021, EU-parlamentariker 2009–2014, och återinvald i EU-parlamentet 2024. Hon är hedersdoktor vid Sveriges Lantbruksuniversitet, samt vid World Maritime University.

Noter

- 1 Björn Lövin. *Från P till C – Kampen om Verkligheten*, 1988; *Den Omgivande Verkligheten*, 2022.
- 2 Isabella Lövin. *Oceankänslan – om behovet av en ny berättelse*, Natur & kultur, 2022.
- 3 Carbon Majors Database: <https://cdn.cdp.net/cdp-production/cms/reports/documents/000/002/327/original/Carbon-Majors-Report-2017.pdf>
- 4 Naomi Oreskes & Eric M. Conway. *Merchants of Doubt*, Bloomsbury, 2011.
- 5 Johan von Mirbach. *Smoke and Fumes: The Climate Change Cover-Up*, 2017. [Film].
- 6 Fritiof Capra. *Fysikens Tao*, Bokförlaget Korpen, 1989.
- 7 Patrick Baxter. *Finding Peace in Life and Death – A synopsis of the reality versus the human mind*, Balboa Press, 2015. [Min översättning].
- 8 W. B. Parsons. *The Oceanic Feeling Revisited, The Journal of Religion*, University of Chicago, 1998. (Rollands brev till Freud)
- 9 Sigmund Freud. *Vi vantrivs i kulturen (Civilization And Its Discontents)*, Aldus/Bonnier 1969 [1930].